

Дејан В. АЈДАЧИЋ*
Университету Љодзког
Водјал Филологодн
Катедра Филологодн Словлањскед

ИЗДАЈНИК У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА

У обликовању националног идентитета издајници имају положај мрских припадника заједнице који су одбацили своју заједницу и придружили се непријатељу. Аутор указује на националне оквире у проучавањима издаје у књижевности, искључујући хетмана Мазепе, који се појављује као књижевни лик више словенских књижевности. Издајници као најгори представници свога рода или вере привлаче мало пажње аутора књижевноисторијских студија. Указује се на књижевноисторијске студије о издаји и издајницима. Предложени су типови приказивања: 1) митски обликоване легенде и њене обраде – канонске, неканонске и антиканонске верзије; 2) алудирање на митске издајнике; 3) психолошки усмерени прикази издаје и 4) идеолошко-политички прикази издаје. У тексту се наводе примери из словенских књижевности различитих књижевних родова и врста – српских народних песама о Вуку Бранковићу, спегова Адама Мицкјевича, Александра Пушкина, драма Михајла Старицког, Виде Огњеновић, поеме Ивана Вазова, аутобиографског дела Захари Стојанова, романа Хенрика Сјенкјевича. У раду се узгред указује на однос колективних и ауторских представа о издаји и издајницима.

Кључне речи: словенске књижевности, издаја, издајници, валенродизам, мит, канон, историјска веродостојност.

0. Казивања о издајнику прате противречна осећања према бившем члану заједнице који је постао њен непријатељ. Изневерени припадници заједнице мрзе издајника, плаше се нове издаје, осећају срамоту и жаљење због изигране блискости, али и бесну немоћ јер ниткову више не могу да учине ништа нажао. Те нелагодности изданих доживљава и писац, али он има могућност да колективним осећањима дода своје личне погледе и рашири своја уверења о издајнику. Као творац фикционалних светова, писац може да пише и о издајницима минулих времена, повезујући прошлост и садашњост сличним животним неприликама. Причама о издаји аутори преиспитују ломне тачке у идентитету своје заједнице, околности које прете друштвеним расколима, мотивацију одрицања од „свога света”, а у сликању последица

* dejajd@gmail.com

издаје осветљавају потресе у систему моралних вредности које она изазива. Овде ће бити речи о особеностима књижевних приказа издаје у словенским литературама и њиховим књижевноисторијским аспектима.

На први поглед, одређење издајника као починиоца издаје је једноставно. Међутим, постоје граничне ситуације у којима се издаја и жртва додирују, у којима особа пристаје на сарадњу са непријатељима да би заштитила своју заједницу или чак нанела штету том непријатељу. Поред тога, током историје су се мењале доминантне компоненте колективног идентитета, па и мера сагрешења у односу на одступање од тренутно доминантне компонентне – припадности класи, вери, народу, идеологији. У периодима доминације верских чинилаца идентитета, представе о издајнику су изразито професионално маркиране. Са јачањем националних идеја долази до премештања акцената на етничке компоненте идентитета. У тоталитарним друштвима са доминацијом идеологије појавили су се унутрашњи непријатељи, дисиденти, али и издајници у служби режима – доушници, достављачи, потказивачи, цинкароши, провокатори. На одређење издаје утицала је и промена начина ратовања – када се уместо судара две војске на бојишту појавило ратовање у позадини, које укида јасну припадност својој или притивничкој војсци, појачан је значај шпијуна, ухода, плаћеника, тајних и страних агената.

Са потискивањем идеолошких и националних компоненти у глобализованом свету са бројним миграцијама, црте различитих идентитета се приближавају или чак преплићу. Идеја поливалентности идентитета Антонине Кłosковске изведена је из појма „културне валенце” (Kłoskowska 1996: 129–130) и развијена у њеним анализама аутобиографија које указују на припадност аутора разним заједницама (Kłoskowska 1996). У савременој литератури већ постоје дела са књижевним јунацима сложенијег идентитета. Све присутнији примери двојног или поливалентног идентитета потврђују важност њиховог неконфликтног сапостојања, али наводе и на потребу његовог разграничења од идентитета издајника.

Идеја издаје је повезана са оштром раздвојеношћу и конфликтом група које одређује колективни идентитет. Како се овај текст заснива на лектури књижевних дела 19. и 20. века, тј. епохе утврђивања и значаја националних идеја, тема издаје је у њима јасно изражена.

Речено је да издаја изазива нелагоду и страх. Издајом се људи не хвале, па се о издаји не говори много изван своје заједнице. Одатле произлази и чињеница да књижевни ликови издајника ретко излазе ван оквира своје националне културе, па Пољаци знају за Сјенкјевичевог Рађивила, Мицкјевичевог Конрада Валенрода, Срби за Вука Бранковића или Максима Црнојевића, Бугари за поп Крстју издајника Левског у поеми Ивана Вазова. Ван својих култура ове ликове познају само добро упућени читаоци дела других словенских књижевности. Слично се запажа и унутар истраживања појединих словенских књижевности – проучаваоци књижевности пишу о „својим” издајницима.

Релативно су ретке историјске личности као ликови различитих књижевности са различитим вредновањима његових поступака. Зависно од тачке гледишта у једној култури, једна историјска личност може да буде названа издајником, а у другој патриотом и заштитником. Тако су и књижевни прикази ових ликова јако условљени разумевањем историје са тачке гледишта конкретног народа. Дејства хетмана

Ивана Мазепе крајем 17. и почетком 18. века различито оцењују Руси и Украјинци. Одлука Мазепе да пређе на страну шведског краља уочи борбе код Полтаве се у спеву руског декабристе Риљејева и Украјинаца доживљава као покушај очувања самосталности, док га руски историчари и Пушкин у поеми *Полтава* Мазепу третирају као издајника. Позната Гогољева повест *Тарас Бульба* приповеда о козаку заљубљеном у Пољакињу који издаје свог оца и народ. У Сјенкјевичевом *Потону Рађивил* се описује као издајник Пољака, док се у савременом историјском роману украјинске ауторке Ирине Даневске он сагледава са више наклоности.

Ликови који се у књижевности једне конфесије или народа називају издајницима, а у књижевности противничке стране проглашавају заштитницима и узорима врлине се на сличан начин именују и у тумачењима књижевних дела на историјске теме. Различно сагледавање Мазепине улоге у историји источних Словена се појављује и у студијама о књижевности, међу којима доминирају студије са руске тачке гледишта (Аронсон 1936; Благој 1953, 1972; Измајлов 1975; Соколов 1939, 1962; Шутой 1974). Стихове и драме о Мазепи као одважном љубавнику писали су и Пољаци, европски романтичари Иго и Бајрон, о чему постоје и студије низа аутора (Ciampoli 1891; Донцов 1913; Babiński 1974; Mucha 2008). Роман о Мазепи који осветљава разне стране његове личности написао је Украјинац Богдан Лепки (Горак 1991).

Управо текстови о спорним историјским личностима на најјаснији начин указују на пристрасност писаца у имагинарној надградњи једне историјске представе. Они указују да књижевност користи средства имагинарног грађења фикционалног света како би одређене ликове морално уништила и нагрдила. Таква релативна затвореност у тумачењу издаје као књижевне теме довела је и до одсуства шире (упоредне, типолошке) перспективе у којој се чин издаје ставља изнад националних представа, етничких и политичких стереотипа о историји.

Поред радикално супротних тумачења књижевних приказа издаје проучаваоци различитих националности која се тичу спорних историјских догађаја, одсуство интересовања за бављење „незгодним” темама доводи до недостатка и књижевно-теоријских темеља за упоредна проучавања. Логично је што већу пажњу овим темама у последњој деценији поклањају проучаваоци који примењују постколонијални приступ књижевним делима, сагледавајући Русију као империју, а Украјину као колонизовани простор.

Тему издаје није могуће лишити чинилаца идентитета, јер се у њој припадност појављује у виду норме припадања и кршења норме, одбацивања колективног идентитета. Без поређења обраде конфесионалне, етноконфесионалне или етничке издаје у различитим књижевностима није могуће уочити њихове особености у оквиру националних књижевности. Ту, за сваку заједницу болну, тему могуће је посматрати са становишта ван те заједнице. Такав приступ омогућава увид у неке опште црте теме издајника у књижевности словенских народа, и открива особености књижевне обраде лика издајника у књижевностима које се пореде.

Овде ће бити предложен један од могућих оквира тумачења издаје у књижевним делима у словенским књижевностима. Ограничени простор не дозвољава чак ни набрајање свих могућих приступа теми издаје и укрштеним аспектима у књижевним приказима издаје, већ само скицирање изабраних типова и њихових карак-

теристичних особености. Биће речи о митској причи о издаји и њеним познијим одразима, алузивној употреби мита, психолошки усмереним верзијама и идеолошко политичким сагледавањима издаје.

1. Митска прича о издаји јесте прича која упркос могућој просторној и временској локализацији јесте ванвремена и свевремена прича са архетипом издајника. У древним митским причама архетипски издајник понегде има демонске црте, и не издаје своју заједницу, већ најчешће чланове породице или владара. Елементи тих представа могу се пронаћи у неким усменим предањима и песмама словенских народа. Каснији културно историјски слојеви уводе однос појединца и заједнице који могу да се преплићу са тим древним веровањима. Митско мишљење се лако активира у казивању о издаји.

У српском епском певању настао је у оквиру мит о Вуку Бранковићу као архииздајнику српске војске кнеза Лазара у Косовској битки. У сложеном процесу стварања Видовданског мита преплићу се древни пагански мотиви индоевропске старине о небеском царству предака (Лома 2002: 133–149), новозаветни мотиви Последње вечере Христа са апостолима, те стварне и домишљене реалије уочи Косовске битке. У фрагментима јуначких песама се опева Кнежева вечера, на којој Вук Бранковић клеветнички оптужује историји непознатог, у легенди славног Милоша Обилића да ће издати Србе у битки на Косову. Тиме се појачава митолошка матрица кроз идеализацију једног и оцрњивање другог актера. Чињеница је да Вук Бранковић није војевао на страни Турака, али је код Срба постао оличење „невјере”. Митска „кнежева вечера” је ушла у колективно памћење Срба и потом је много пута била призвана и алузивно активирана у многобројним дискурсима – од политичких тирада, патриотских полемика до књижевних дела.

У књижевним текстовима о издајницима често се појављује антипод негативном јунаку, лик пожртвованог патриоте. Антитетична природа давања вредносних оцена историјским личностима има и своје књижевне одразе и преламања. Књижевност је моћан преносилац митова и стеретипа и може да утврђује представе о јунацима и антијунацима, издајницима/антијунацима спрам јунака који оличавају највише врлине. Таква појачавања с једне стране мана, а с друге врлина обично прати одступање од историјске веродостојности. Тако историчари немају потврда да је великаш Вук Бранковић у бици на Косову издао српску војску, али је народна усмена традиције од њега направила архииздајника. Историјски документи такође нису поуздани ни у погледу идентитета јунака који је убио султана Мурата. Усмена традиција је учврстила тај мит о издајнику и он је ушао и у стару историографију. Тек је у другој половини 19. века критичка историографија оповргла овакву верзију, чврсто утврђену у народним песмама.

1.2. Књижевно варирање мита о издаји. Када писац у своме књижевном делу следи митске представе свог народа или групе, он се јавља и као члан и као гласноговорник тог народа или групе. Својим делом он утврђује митску причу. Будући да она дозвољава надграђивање недоречених аспеката, у варираним верзијама мита писци употпуњавају основну причу психолошким или социјалним детаљима који не одступају од основног мита. Такве су биле, на пример, драмске верзије косовског мита или убиства српског цара Уроша у драмама српских романтичара. У епохама утврђивања идентитета народа или групе појачава се супротстављање издајника

и јунака заштитника групе умножавањем грешних особина издајника. Социјална функција овакве употребе мита је усмерена на збијање редова и утврђивање јединства, уз изазивање подозрења ка испољавањима нејединства групе или заједнице. Митски образац је могуће употребљавати као средство надзора, контроле и дискредитације и осуде, у социјалним обрачунама.

1.3.1 Одступање од канонске верзије митске приче о издаји појављује се са пищевим променама основног мита о издаји. Такве прераде по узору на приче које одступају од библијског изворника могу добити одређење апокрифних верзија, а у студијама о књижевности користе се и термини парафраза, реинтерпретација, обрада, ренарација. Како су одступања од основне, канонске приче: разноврсна потребна су додатна одређења која указују на тип одступања од те приче, независно од тога који се појмови користе. Ауторска верзија задржава основну причу, али на друкчији начин поставља дилему мита о издаји, друкчије представља односе митских актера, друкчије сагледава дилему и разрешења, и предлаже друкчије, ауторско виђење. Постоје дела у којима се преиспитује улога издајника у историји, уводе неке оправдавајуће или по издајника олакшавајуће околности, уводе гледишта која нису својствена основном миту. У таквим ренарацијама се смањује аксиолошка и емоционална једнозначност оцене актера, појачава се улога спекулативних чинилаца који се тичу промене историјских реалија, друкчијег психолошког или социјалног осветљавања, покушаја објективног разумевања историјских догађаја. Најрадикалнији вид промене устаљених представа о издајнику представљају фикционалне ревизије легенди о издајнику. Док су ревизије усмерене на побијање „непријатељских верзија” сопствене историје прихватљиве као покушај утврђивања „своје” истините верзије, потпуно негирање чина издаје у оквиру сопствене историје је ретко.

Одступања од мита о издаји у књижевности се јављају у безбрижним и ведрим епохама, када се мит подвргава иронијском подривању или пак у драматичним временима, у којима се митска прича друкчије осмишљава у новим околностима. Неканонске обраде мита о издајнику се ретко јављају у ратна времена и у тоталитарним друштвима, јер се у њима јавни говор о издајнику најчешће ослања на устаљене митове.

Неканонске верзије у значајној мери одступају од легенде о издаји и наводе на могућност сумње у њене основне поставке и антиканонске верзије које побијају основне поставке легенде о издаји могу да одричу и сам издајнички чин. У антиканонским ренарацијама издајник није издајник, већ жртва и чак спаситељ неутемељено проглашен издајником. Предложена трочлана типологија књижевних обрада/реинтерпретација мита о издаји може бити додатно разуђена на подтипове. Та типологија заснована је у односу према устаљеној канонској верзији мита, али се не тиче питања историјске веродостојности.

1.3.2. Историјска веродостојност као чинилац наратива о издаји додатно усложњава претходно наведену типологију, будући да канонска верзија може бити историјски оспорена. Тако се у неканонске и антиканонске верзије наратива о издаји сама историја као критичка реконструкција прошлих догађаја појављује као могући коректор. У драми Виде Огњеновић *Је ли било кнежевe вечере?* приказане су родољубиве друштвене преокупације српских грађана који се припремају да у Војводини 19. века обележе годишњицу Косовске битке. У драму је као лик уведен

историчар Иларион Руварац са својим налазом да кнежеве вечере – како је приказује народна песма – није ни било. Неспремност патриота који се спремају да обележе петстогодина од битке да прихвате друкчије виђење давних историјских догађаја потреса заједницу проблематизујући у народној песми устаљено виђење издаје. У историјској драми тако сучељавање канонске и неканонске, али историјски веродостојне истине представља извор друкчијег осветљавања прошлости, али и нових подела у садашњости. О аспектима историјске истине ове драме Виде Огњеновић писала је Жарка Свирчев (Свирчев 2013: 217–224), док је на њену могућу сродност са Стеријиним драмом упутила Љиљана Пешикан Љуштановић помињући „синдром ’родољубаца’ – политичке инструментализације националног, маскирање властитих интереса општим и свест да „родољубије” све оправдава (Пешикан Љуштановић 2009). Канонизоване представе о издајницима су толико јаке да неканонске и антиканонске верзија немају моћ одбацивања или преображаја мита.

Када писац мења карактер и учинке неке историјске личности претварајући га у издајника, он то чини са одређеним циљем и пратећим последицама у мотивацији приказане радње и односима ликова. У историјској драми *Перо Сегединац* Лаза Костић је приказао карловачког митрополита Вићентија Јовановића. Док историја признаје напоре и успехе митрополита у заштити црквене аутономије и развоју српских школа у Карловачкој митрополији, Лаза Костић га је представио као издајника српских интереса у корист аустријског двора и уније, као поквареног развратника и вештог сплеткара. Историјску неверодостојност писац уводи како би истакао лицемерје црквених великодостојника.

Проблем веродостојности се усложњава уколико се умножава број верзија које на различит начин објашњавају догађаје или поступке актера. По украјинској народној песми о Бајди, султанов заточеник козак Бајда одбија понуду да се ожени његовом ћерком и султан га убија. У песми је наглашен избор јунака између велике почести уз промену вере или задржавање вере уз претњу смрти. Историчари су на основу докумената утврдили да је Бајда – утицајни кнез Вишневецки – доспео у турско заточеништво после издаје молдавских бојара. Украјински писац средине 19. века Петро Кулиш је у драми у стиховима *Бајда, кнез Вишневецки* (1884) прихватио откриће историчара да су Бајда и кнез Дмитро Вишневецки иста особа, али је одбацио њихову, историјски веродостојну верзију о судбини кнеза Вишневецког, замењујући издају молдавских бојара Османлијама – издајом Андибара Ганже, хетмана пијане руље. На тај начин је борбу различитих великашких интереса писац заменио социјално обојеним односима.

Веродостојност казивања у односу на историју слична је и код историјских и псеудоисторијских дела, јер у оба случаја писац жели да увери читаоца да се у историји десило онако како он приповеда. Лик издајника и чин издаје се представљају са убеђеношћу у истинитост и намером да се читалац или гледалац комада убеди у њу. Тек се са непоузданим приповедачем или постмодерним играма нуђења више верзија или увођењем измишљених верзија поузданост доводи у питање.

1.4. Стварање књижевног мита о издајнику припада моћима књижевности да сазда архетипске ликове који ће у уобразиљи генерација потоњих читалаца бити живи и изазивати сумње, страхове, дилеме, па чак и наследнике.

Пољски романтичар Адам Мицкјевич је тако створио упечатљив и противречан лик прикривеног патриоте, архиосветника и архииздајника Конрада Валенрода. Мицкјевич је поему *Конрад Валенрод* (1828) написао у Петербургу у време прогонства из Вилњуса као повест о литванско пруским сукобима у средњем веку. Познаваоци Мицкјевичевог дела су указали на утицај песникових лектира, али и на личне пројекције прогнаног Пољака који живи у руској престоници. О Конраду Валенроду су објављивали бројне странице сви значајни проучаваоци Мицкјевичевог дела.

2. Алузивна употреба митских ликова уз име издајника преноси на особу издајника својства бића која оличавају зло – Антихриста, Сатане, Јуде или др. Писац рачуна да и просечно образован читалац познаје ове ликове, и да ће омраза коју они носе у јудеохришћанској култури бити пренета и на лик који описују. Алузије на ђаволско зло (*Сатана, Ђаво, Антихристове слуге*) појављују се у полемикама око уније православних великодостојника Мелетија Смотрицког, Ивана Вишенског, који су у својим списима предводнике уније који су се одвојили од православне цркве (Айдачич 2013)

2.1. Алузије на библијске издајнике. У јудеохришћанској традицији најпознатији издајници су старозаветни братоубица Каин и новозаветни Јуда. Старозаветна легенда о Каину и Авељу јавља се и у словенским књижевностима у бројним алузијама уз коришћење Каиновог имена. Још је раширенија легенда о Јуди Искариотском као издајнику спаситеља Исуса Христа. Поред повезивања са Јудиным именом, у књижевним текстовима се употребљавају и фразеологизми који упућују на издају – *Јудини сребрњаци, Јудин пољубац, szukanie Judasza* (потрага за издајником). Алузивна употреба назива ђаволских бића или библијских подлаца јасно позиционира однос књижевних актера или самог аутора према неком лику. Стилистичка употреба тих назива у књижевним делима је веома разноврсна.

У Сјенкјевичевом роману *Потоп*, у коме тема издаје дотиче више ликова, од утицајног Јануша Рађивила, до јунака нижег друштвеног статуса и угледа, чија судбина је уплетена и у сентименталне заплете романа. Главној јунакињи Оленки отац је по тестаментарно исказаној вољи наменио младожењу. То је Кмићић, који ће током романа својим превртљивим поступцима и блиским наносити штету, али се на крају жртвује за Пољску. У првом сусрету Оленке шаљиво задиркује Кмићића речима „Zdrajca z waśrana, Judasz!“. Такво обраћање у контексту првог разговора са суђеним помало је неочекивано, али јасно са становишта пишевог знања о предстојећим поступцима Кмићима и припреме читаоца на његов психолошки профил.

Иван Вазов, песник бугарског препорода у поеми *Левски* (1881) из *Епопеје забрављених*, следи тадашња уверења да је вођу устанка против Турака издао поп из Ловеча Крстјо Никифоров. Песник овога „црва, ниског роба“ у једном стиху пореди са Јудом у Аду. Аутор студије „Јуда у Варшави“ о прози Марека Новаковског Јудом назива све потказиваче који су дојављивали службама које су контролисали комунисти о антикомунистичким изјавама и поступцима својих познаника. Алузивна веза историје са садашњошћу је различита у разним књижевно-историјским делима о издаји, што читаоце у различитој мери наводи да у нарацији о прошлости препознају делатнике свога времена. Везивање имена некога од књижевних јунака за издајника чије име сви знају унутар неке заједнице, књижевни ликови који осуђују тог издајника или сам аутор покрећу ланац асоцијација на лик назван Јудом.

2.2. Алузија на књижевно створени мит о издајнику. Књижевност може сама да створи архетипове, па и архетип издајника. Наведен је пример Мицкјевичевог Валенрода, прикривеног патриоте, макијевелистичког осветника. Адам Мицкјевич се одрекао своје поеме Конрад Валенрод, али је судбина и животна стратегија овог осветника у свести Пољака наставила свој „посмртни живот”. У пољској култури користи се и појам валенродизам, као подражавање Валенрода. Лик овог прикривеног патриоте и осветника одражава се и у низу књижевних дела пољске књижевности 19. и 20. века.

О валенродизму у потоњој историји пољске књижевности постоје значајне књиге Марије Јањон *Посмртни живот Конрада Валенрода* (Janion 1990), Стефана Хвина *Књижевност и издаја: од Конрада Валенрода до Мале апокалипсе* (Chwin 1993) и Елжбјете Флис Черњак *Синдром Валенрода* (Flis-Czerniak 2008) о стваралаштву Тадеуша Мићинског. Марија Јањон у анализи романа *Москва* Крашевског из серија дела посвећених јануарском устанку 1863. указује на чињеницу да се главни јунак (саздан и по реалним узорима) ослања на идеје Валенрода, чиме се његови поступци повезују са утицајем Мицкјевичевог дела (Janion 1990: 332), а поводом дела *Загонетке*, ауторка показује да генерал Збиски своје животне стратегије одређује као подражавање Валенроду (Janion 1990: 341–342). Дилема како се супротставити сили руске империје била је посебно болна после пораза устанака против империје. Стога је и промишљање стратегије патриоте који се лицемерно прикрива као део противничке власти, али чека тренутак освете – био актуелан и у 19. веку и у потоњој пољској књижевности. Валенрод и валенродизам се налазе и у средишту пажње како писца који су подржавали „патриотски макијевелизам”, тако и оних који су га оспоравали.

2.3. Алузије на јаничаре као присилне „издајнике”. Словенски народи који су били под влашћу отоманске империје запамтили су сурову институцију јаничарства – одвођења дечака и њихово претварање у војнике империје. Та врста невољних противника из свога рода, која је подразумевала и радикални раскид са породицом и народом, оставила је трага у свим културама у којима су дечаци одвођени, али је метафоричка употреба ове институције прекорачила и границе само тих народа. Тако Пољаке који су се обучавали у војним школама руске империје Марија Јањон назива „јаничари царата” (Janion 1990: 258).

3. Психолошки усмерено приказивање издајника и издаје. Психолошко осветљавање издаје може бити усмерено на осветљавање људске слабости или пренагљености. „Плахи и лакоми”, људи убеђени да су заслужили више, да су оштећени, поткупљиви појединци, прелазе у табор противника. Писци описују њихове мотивације и теже да остваре удубљивањем у емоционална расуђивања издајника, било са стране, било њиховим гласом. Такав приступ жели да укаже на психолошке полуге и механизме. У аутобиографском делу *Записи о бугарским устанцима 1870–1876. Казивање очевица* Захари Стојанов, један од пратилаца Бенковског у устанку против Турака, описује како их је у турску заседу довео чича Вљо. У психолошки продубљеном опису бекства од потере, Стојанов не открива унапред намере издајника, допуштајући тако читаоцима да доживе заблуде и открију бешчасће издајника онако како га је доживео сам аутор (Ајдачић 2013: 151–154). У роману *Хајдук Станко* српски писац Јанко Веселиновић описује како је Лазар издао најближег

друга Станка, а потом у издају својих сељана увео и свога оца. Велики српски комедиограф Јован Поповић Стерија је своја виђења патриота који су лако одустајали од својих ватрених патриотских речи представио у горкој комедији *Родољупци*.

Проблем раздвојене личности понекад дотиче и проблем неразрешеног унутрашњег сукоба. Иво Андрић је у свом, за живота необјављеном роману, *Омер паша Латас* сабрао низ прича о личностима у окружењу паше. Проучаваоци овог књижевног дела српскога писца су луцидно учили да приче овог циклуса не повезују само личности средине 19. века које су окруживале пашу током његовог кратког управљања отоманском Босном већ и проблем подељеног идентитета Миће Латаса – хришћанина који је ренегат, конвертит постао моћни турски Омер паша. Пер Јакобсен је у својој студији показао да све приче циклуса садрже неку причу о издаји, промењеном идентитету:

„Најзначајнија тема је очигледно ренегатство, и скоро да нема поглавља у коме та тема није на неки начин дотакнута. Ренегатство, које није обавезно верска категорија, у циклусу о Омерпаша више је национално него верски обојено” (Јакобсен 2010: 260).

Идеолошки прикази издаје су усредсређени на социјални – политички или идеолошки – сукоб. Речи „јеретик”, „ренегат”, „апостата” – за издајнике вере и цркве – добиле су секуларизовано значење издајника идеологије. Такво преношење значења је било могуће јер ови називи упућују на бивше вернике који су изневерили идеју.

У историји су била могућа срастања различитих колективних идентитета, на пример верског, националног и социјалног, па такве спојеве одражавају и прикази издаје у књижевним делима. У спеву *Горски путник* бугарски писац Георги Сава Раковски описује јунаштво хајдука, а у једном певању говори о Велчовој завери и издаји чорбација. Социјална раслојеност по виђењу Раковског изазива разлом унутар заједнице и на етноконфесионалном плану, будући да богате чорбације стају на страну Турака.

Драматичне историјске околности са неизбежним избором између два зла такође могу бити предмет књижевних дела. Слободан Селенић у драми о кнезу Павлу покушава да објасни дилеме намесника Краљевине Југославије око потписивања пакта са Немачком под притиском Хитлерове моћи и слабости саме краљевине.

Део двадесетог века словенски народи су проживели у тоталитарним режимима који су строго надгледали покорност и лојалност грађана својим елитама. Књижевници су у низу дела о логорима и затворима сведочили о батинашима који су приморавали затворенике да одају своје истомишљенике. О мучењима или перфидним преварама које воде ломљењу личности и издајничким признањима постоје записи у сећањима и књижевним текстовима. У српској књижевности комунисти Давичо и Ћосић приказују и саломиве комунисте. Али у српској књижевности постоје и описи како комунистички иследници мучењима и изнудама ломе своје противнике у делима Драгослава Михајловића о Голом отоку, и *Годинама које су појели скакавци* Борислава Пекића.

Изразито идеологизована друштва са јаким апаратом присиле су ширила сумњичавост и наводила своје грађане на потказивање. Таква врста јавне подршке морално спорним поступцима оправдавана је високим друштвеним циљевима. У књижевности је такође могуће указати на трагове потраге за издајницима. Идео-

лошке склоности и омразе одразиле су се и у односима читавих народа. Док су током тридесетих година стаљинистичких хајки словенски народи гледани с подозрењем као непријатељи, они који су примили белогардејце, након рата су постали словенска браћа. Нису се сви радовали тој поново откриваној братској љубави. Хвин наводи како је Јузеф Маћкевич у својим фикционалним делима испитивао различите типове издаје у четрдесетим годинама у виљнуском крају – у корист фашиста или совјетских Руса (Chwin 1993: 151–175). По Маћкевичу окупација Совјета је била много опаснија јер је уништавала душе, парализовала отпор и изазивала потказивање и потпуну несигурност од достављача. Руководиоци пољске комунистичке партије су од уласка Пољске у интересну зону СССР и учешћа у Савезу узајамне економске помоћи (СЕВ) и војном Варшавском пакту морали да се држе главних политичких линија совјетских комуниста. Такво покоравање је у делу пољског друштва схватано као повратак под „руску” власт. У време „ПРЛ” (социјалистичке Пољске) напетост према Совјетима и Русима је све време расла, да би у време Солидарности током 80-их година била веома изразита. Пољски писац Тадеуш Конвицки је у роману *Мала апокалипса* заострио до крајности проблеме лицемерја и притиска у тоталитарном друштву. Приче о обичним људима и потказивачима такође припадају теми издаје и проблематизују дилеме како свог времена, тако и вечних моралних питања.

У славној књизи *Заробљени ум* Чеслав Милош је осветлио животне раскрснице и начине бирања животних путања у друштву под идеолошким притиском. Поред судбина у којима се могу препознати и реалне особе, писац је једно поглавље посветио кетману, вештини прикривања својих идеја до тренутка када оне престају да буду опасне.

*

Књижевни прикази издајника описују похлепу или слабости које људе воде и издају своје заједнице осветљавајући многе друштвене и психолошке чиниоце њиховог чина. У овом прилогу они су груписани према доминантном – митском, психолошком или идеолошком – обликовању књижевне слике света. Сваки од тих приступа садржи особене црте, али се они у текстовима и преплићу. Стога међусобне интеракције митског, психолошког и идеолошког начела у представљању издаје захтева додатну пажњу. Читање низа текстова о издаји, даље, намеће утисак да се разни писци враћају теми издајника да би је осветлили на свој начин. У уводном делу текста је назначено да ови књижевни прикази често остају „затворени” у оквирима националне културе, искључујући спорне историјске личности које једни сматрају издајницима, а други браниоцима. Уверен сам да вреди одступити од националне затворености у испитивању ове теме, и да је могуће сучелити и радикално супротна тумачења спорних личности. Упркос неугодности коју изазивају размишљања о издаји, она је била, јесте и биће део вечних односа појединца и заједнице.

Литература

- Айдачич Д. „Покаатоличення православних в полеміках українців та оповідах сербів.” *Українсько-сербський збірник Украс.* Т. 8. 2013: стр. 16–27. <www.rastko.rs/rastko/delo/11787> 25.01.2018.
- Айдачич Д. „Російські царі у пеклі польських романтиків.” Деян Айдачич. *Демони і боги у слов'янських літературах. Літературознавчі огляди*, Київ, 2011: стр. 140–146.
- Ајдачич Д. „Издајник у бугарској књижевности епохе Препорода.” *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*, Київ, вип. 23, 2013: стр. 148–154.
- Аронсон М. „'Конрад Валленрод' и 'Полтава' Пушкина.” *Пушкин. Временник Пушкинской комиссии*. Кн. 2. Москва – Ленинград: АН СССР, 1936: стр. 43–57.
- Благой Д. Д. „Историческая поэма Пушкина ('Полтава').” *Пушкин. Исследования и материалы. Труды третьей Всесоюзной Пушкинской конференции*. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953: стр. 241–265.
- Благой Д. Д. „'Полтава' и 'Медный всадник'.” Д.Д. Благой. *От Кантемира до наших дней*. Т. 2. Москва: Художественная литература, 1979: стр. 248–305.
- Горак Р. „Крик Івана Мазепи.” *Дзвін*, № 2 (1991): стр. 91–100.
- Донцов Д. „Гетман Мазепа в западноевропейской литературе.” *Украинская жизнь*, № 4 (1913): стр. 58–69.
- Измайлов Н. В. „Пушкин в работе над 'Полтавой'” Н. В. Измайлов. *Очерки творчества Пушкина*. Ленинград: Наука, 1975: стр. 5–125.
- Лома А. *Пракосово: Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2002.
- Пешикан-Љуштановић Љ. „Кад је била кнежева вечера?” *Кад је била кнежева вечера? – усмена књижевност и традиционална култура у српској драми 20. века*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2009: стр. 117–122.
- Свирчев Ж. „Истина фикције Кнежеве вечере: епистемолошки статус фикције у драми 'Је ли било кнежеве вечере' Виде Огњеновић.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 61, св. 1 (2013): стр. 211–226.
- Соколов А. Н. „'Полтава' Пушкина и 'Петриады'.” *Пушкин. Временник Пушкинской комиссии*. Вып. 4–5. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939: стр. 57–90.
- Соколов А. Н. „'Полтава' Пушкина и жанр романтической поэмы.” *Пушкин. Исследования и материалы*. Т. 4. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962: стр. 154–172.
- Томковски Ј. „Јуда у Варшави. Верност и издаја у прози Марека Новаковског.” Д. Ајдачич (ред.). *Јуда Искариотски у словенским културама*. Београд: Алма, 2016.
- Шутой В. Е. „Историзм Полтавы.” А. С. Пушкина. *Вопросы истории*, № 12 (1974): стр. 114–126.

*

Babiński H. *The Mazepa Legend in European Romanticism*. New York: Columbia university press, 1974.

Ciampoli D. „Mazepa nelle letterature d'Europa.” *Studi letterari*. Catania, 1891: s. 191–247.

Chwin S. *Literatura a zdrada*. Kraków: Oficyna literacka, 1993.

- Flis-Czerniak E. *Syndrom Wallenroda. Z problemów świadomości narodowej i religijnej w twórczości Tadeusza Micińskiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2008.
- Jakobsen P. „Omerpaša Latas – hronika, roman, fragmenti (Textologia et marginalia).” Дејан Ајдачић, Персида Лазаревић Ди Ђакомо (прир.). *Per Jakobsen: Južnoslovenske teme*. Beograd: SlovoSlavia, 2010: str. 239–262.
- Janion M. *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*. Warszawa: PIW, 1990.
- Kłoskowska A. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.
- Mucha D. „Hetman kozacki Iwan Mazepa w literaturze europejskiej.” Людмила Сирък (red.). *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim*. Wydawnictwo UMCS, 2008: str. 69–77.

Дејан В. Ајдачић

ПРЕДАТЕЛЬ В СЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Резюме

В формировании национальной идентичности предатели имеют статус бывших членов сообщества, которые отреклись от своих и присоединились к врагу. Автор указывает на национальные рамки темы и ее изучение в литературе, за исключением гетьмана Мазепы, который выступает как литературный образ в славянских и неславянских литературах. Предатели как худшие представители своего рода или религии привлекают мало внимания в литературоведческих исследованиях, хотя эта тема затрагивает сложные проблемы идентичности, отношений личности и коллектива, моральные вопросы и др. Автор предлагает рассматривать литературные образы предательства по доминирующему типу представления: 1) мифический (с подтипами их обработок – канонические вариации, неканонические версии, антиканонические версии), 2) аллюзии к образам мифических предателей (Каин, Иуда), 3) психологические представления и 4) представления с идейно-политическими доминантами. Автор приводит примеры из славянских литератур различных литературных жанров – сербские народные эпические песни о Вуке Бранковиче, *Конрад Валленрод* Адама Мицкевича, *Полтава* Александра Пушкина, пьеса *Байда* Кулиша, пьеса *Был ли княжеский ужин?* Виды Огненович, поэма *Левски* Ивана Вазова, автобиографические воспоминания Захария Стоянова, роман *Потоп* Генрика Сенкевича и др. В статье указывается взаимосвязь между коллективными и авторскими представлениями о предательстве и предателях.

Ключевые слова: славянская литература, предательство, предатель, валленродизм, миф, канон, историческая достоверность.